

ԿԱՎԻՑ ՊԱՅՏԱԶԵՎ ԻՐԵՐ ԱՆԻԻ ԱՐՎԱՐՉԱՆԻՑ

Շիրակի մարզի Հայկաձոր գյուղի վարչական տարածքում՝ Ախուրյան գետի ափամերձ հրվանդանի դեպի գետն իջնող դարավանդի միջին հատվածում՝ տուֆի շերտի մեջ, Անի մայրաքաղաքի հյուսիսային արվարձանն է՝ իրար հետ հաղորդակցվող, ձեռակերտ բազմաթիվ քարանձավներով: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, բնակավայրը կառուցապատվել է ժամանակի տնտեսական կյանքին և կենցաղին համապատասխան և բաղկացած է մեկ կամ երկհարկանի առանձին համալիրներից: Յուրաքանչյուր համալիրի մեջ կան տուֆի շերտի մեջ իջեցված տարբեր մեծության մեկ կամ մի քանի թոնիրներ: Այդպիսի երկու թոնիրների մեջ հայտնաբերվեց մեկական կավե իր, իսկ երրորդը՝ քարանձավի մեջ: Առաջին իրը գտնվեց թիվ 1 քարանձավի առաջին հարկում բացված թոնրի մեջ՝ ակին կիպ դրված դիրքով: Իրը պայտաձև է (երկ. 20սմ, թևերի բացվածքը՝ 20սմ, բարձր.՝ 5սմ, թևերի բարձր.՝ 5սմ, հաստ.՝ 4սմ: Մի թևը, քիչ բարակ է և ծայրը սրացող, մյուս թևը՝ կլորացող (տախտակ I, նկ. 1): Աղեղի ամենաբարձր մասին դեպի ներս կլորավուն ելուստ ունի (լայն. հիմքի մոտ՝ 11սմ, զազաթին՝ 6սմ): Թևերն անհամաչափ են: Իրի մակերեսը զարդարված է 1-1,5սմ տրամագծով և 7մմ խորությամբ, անկանոն տեղաբախշված փոսիկներով: Իրի մի կողմում կրակի հետքեր են: Երկրորդը, որ գտնվեց թիվ 1 քարանձավում, նույնպես պայտաձև է: Սա ավելի փոքր է (թևերի երկ.՝ 11սմ, լայն.՝ 12,5սմ), կտրվածքում շրջանաձև է, ծայրերը կլորավուն են (տրամ. 3,5-4սմ), մակերեսը՝ անհարթ: Կլորավուն ծայրերին կրակի փոքր հետքեր են, ինչը կրակի վրա ուղղահայաց դրված լինելու արդյունք է (տախտակ I, նկ. 2):

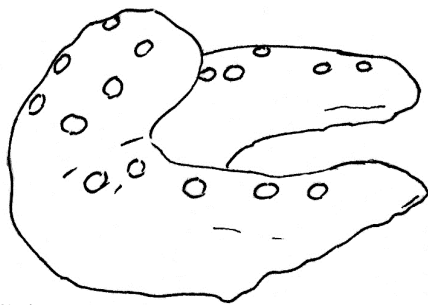
Հայկաձորում թոնիրներ բացվեցին նաև քարանձավների դիմացի հարթակներում՝ բնակավայրի գոյատևման ընթացքում այստեղ կուտակված մշակութային շերտի մեջ: Նման մի թոնիր պեղվեց թիվ 4 քարանձավի մուտքի մոտ: Այս թոնիրը փոքր է (բարձր. 31սմ, բերանի տրամ. 33սմ, հիմքի տրամ. 36սմ): Ի տարբերություն մյուս թոնիրների՝ սա ունի իրարից 90 աստիճան հեռու, փոքր բացվածքով երկու ակ (հիմքը 7սմ, բարձր. 4սմ): Թոնիրի շուրթը տափակ է, խորակոս սեղմված փոսիկներով բաժանված չորս դաշտի, որն, ըստ ամենայնի, արվել է վրան խաչերկաթ դնելու համար: Ի տարբերություն մյուս թոնիրների՝ այս վերջինը շատ փոքր է: Շնորհիվ երկու ակի՝ կրակն ավելի է բորբոքվել և եփման պրոցեսը՝ արագացվել: Նշված թոնրի մեջ գտնվեց պայտաձև երրորդ իրը (տախտակ I, նկ. 3), որը կտրվածքում ուղղանկյուն է: Իրի մի կեսն է պահպանվել: Աղեղի բացվածքը և բարձրությունը նույնն են՝ 22սմ: Ի տարբերություն նախորդների՝ սրա թևն (լայն. 7սմ, հաստ. 4սմ) ավարտվում է ուղիղ հատումով: Եզրից մինչև զազաթ աստիճանաբար հաստանում է՝ 4սմ-ից հասնելով 6-6,5սմ: Մակերեսը նախազարդված է խորը մատնասեղմումով արված մոտ 1սմ խորությամբ, իրար զուգահեռ երեք շարք փոսիկներով: Փոսիկների երկու շարքը տափակ մակերեսին է, երրորդը՝ դրանց զուգահեռ շարքն անցնում է կողի վրայով: Ինչպես և նախորդ երկու իրերը, սրա հակառակ երեսին նույնպես կրակի հետքեր են: Այս գտածոյի բարձրությունը թոնրի կեսից ավելին է: Հստակ է, որ այն չէր կարող վերաբերել տվյալ թոնրին, նույնիսկ եթե նշված իրերը կիրառական նշանակություն են ունեցել:

Այսպիսով, ունենք կավե երեք իրեր, որոնք բոլորն էլ գտնվել են թոնիրների մեջ, պայտաձև են և ունեն կրակի հետքեր: Թոնիրները տարածամասնակյա են, երկուսը վերաբերում են IX-X դարերին, իսկ երրորդը՝ XVI դարին: Առաջին իրը որոշակի տարբերություն ունի մյուս երկուսից, կամարի կենտրոնից ելնող ելուստը և աստիճանաբար բարակող երկու ծայրերը կարող են ընկալվել ինչպես կենդանու գլուխ՝ առաջ պարզած եղջյուրներով, այնպես էլ՝ գլուխը ներքև հակված և ձեռքերը պարզած դիրքով խիստ ոճավորված մարդկային ֆիգուր:¹ Իրերի մասնակի տարբերությունները ոչ թե տարածամասնակյա լինելու արդյունք են, այլ՝ պատրաստողի անհատական ձեռագրի: Ելնելով իրերի որակից՝ կարելի է պնդել, որ վերջիններս պատրաստվել են ոչ թե վարպետ

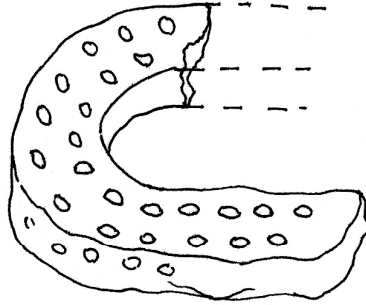
¹ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, *Անիի նորահայտ արվարձանի 2003թ. պեղումները, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VI, Գյումրի, 2003, էջ 137:*

խեցեգործի, այլ, ինչպես հաճախ էր լինում, տանտիրուհիների ձեռքերով: Բնակավայրի մերձակայքը հարուստ է կավով, իրի ձևը պարզ էր, պատրաստելը՝ դյուրին և առանձին վարպետություն չէր էլ պահանջվում: Թրծումն էլ կարելի էր կատարել հենց թոնրի մեջ: Կարևորը և հիմնականը կամարի կամ պայտի ձևը պահպանելն էր:

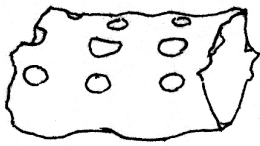
Տախտակ 1

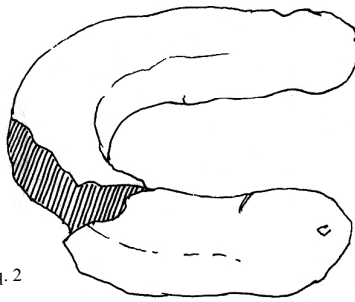
Նկ. 1

Նկ. 3

1 0 2

Նկ. 2

1 0 2

Ինչպես արդեն նշել ենք, իրերից մեկը գտնվել է ակին կիպ դրված դիրքով: Այդ թոնրի կրակը բորբոքելու համար նախատեսված օդամուղ է, որ ավարտվում էր թոնրից բավական հեռու: Թոնիրը վառելիս ակը բաց է լինում: Այն փակում են, երբ ապահովվում է հաց թխելու համար անհրաժեշտ ջերմաստիճանը: Թոնիրը վառելու համար աթարի երկու կտոր իրար հակված դիրքով դնում են ակի մոտ, որ Շիրակում կոչվում է շեքել: Այս ձևն օգտագործվում էր ակի անցքը չփակելու և կրակը բորբոքելու նպատակով օդի բավարար քանակի մուտքն ապահովելու համար: Կարելի էր ենթադրել, որ կամարածև այս գտածոներն օգտագործել են որպես հենարան՝ աթարը շեքելու համար: Մակայն այս դեպքում նախ հարց է ծագում, թե ինչու են նշված իրերը պահպանվել միայն Հայկաձորում, այն էլ՝ բազմաթիվ թոնիրներից միայն երկուսում: Բացի այդ, եթե նման հենարանի անհրաժեշտություն լիներ, նշված իրերը կպահպանվեին մինչև օրս: Առաջին իրի ակին կպած լինելը ենթադրում էր, թե այն ունեցել է անշարժ դիրք, գուցե նաև եղել է ամրացված: Մակայն կրակի հետքերը, ինչպես վերը նշեցինք, միայն մի կողմում են՝ հակառակ երեսին, այսինքն՝ իրի շփումը կրակի հետ եղել է միայն այդ կողմից և գտնելու պահին ունեցած դիրքն էլ բոլորովին չի նշանակում, թե այն իր մշտական տեղում է: Քանի որ իրերը գտնվել են թոնիրների մեջ, պիտի ենթադրել, որ անմիջական կապ ունեն կրակի հետ: Երկրորդ իրի վրա կրակի փոքրիկ հետքեր կան թևերի ծայրերին. ենթադրվում է, թե այն օգտագործվել է ուղղահայաց դիրքով: Մյուս երկուսի վրա կրակի հետքերը իրերի տակի մասում են, այսինքն՝ օգտագործվել են հորիզոնական դիրքով: Փոքր հետքերից կարելի է ենթադրել, որ կրակի հետ անմիջական շփում չի եղել, և իրերը դրվել են արդեն հանգած կրակի կամ տաք մոխրի վրա:

Հստակ է, որ Հայկաձորի գտածոները կիրառական նշանակություն չունեն: Թեև համաժամանակյա այլ հնագիտական հուշարձաններից, ինչպես նաև ազգագրական նյութերում որևէ զուգահեռ չունենք, սակայն կամարածև շարժական օջախների

բազում օրինակներ հայտնի են կուրարաքայան մշակույթի տարբեր հուշարձաններից: Բացառելով գտածոների կիրառական նշանակությունը և նկատի առնելով թոնիրների մեջ հայտնաբերվելը՝ կարծում ենք՝ իրերն ունեցել են ծխական իմաստ և կապված են կրակի պաշտամունքի հետ: Ըստ այդմ էլ գտածոների պաշտամունքային և ծխական դերի վերհանման համար անհրաժեշտ է դրանք քննարկել կրակի, վաղբրոնզիդարյան պաշտամունքային շարժական օջախների, «տուրք օջախների» և թոնրի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքների համատեքստում:

Հայաստանում տարբեր ժամանակներում օգտագործել են կրակարանների տարբեր ձևեր: Ամենապարզունակը և ամենավաղը մի քանի քարերի դեմ դիմաց կամ կլոր շարվածքն է, որի վրա դրվել է ամանը, իսկ տակը՝ վառվել կրակը: Կրակարանի այս ձևը բացօթյա տարածքում շարունակում է կենցաղավարել մինչև օրս: Կրակը պաշտպանելու և չհանգելու նպատակով կիրառվող նախնական և պարզ այս ձևը հավանաբար հիմք է ծառայել ավելի ուշ շրջանի կրակարան-վառարանների մեկ այլ ձևի՝ բուխարիների ստեղծման համար: Վերջիններիս վերին մասում պահպանել են իրար հակված և աստիճանաբար կորացող, այնուհետև միահյուսվող զույգ գծերից կազմված և կենտրոնում դեպի վեր քիչ սրացող ձևը, որը նաև կարելի է դիտել կրակի լեզվակ: Բուխարու վաղ օրինակ կարող է լինել Բենիամինի մ.թ.ա. 1-ին դարով թվագրվող բնակավայրից հայտնաբերված իրար հակված երկու տափակ սալերով կրակարանը:² Կրակը վառվել է երկու սալերի միջև: Նշված կրակարանի ձևը նույնն է, ինչ թոնիրը վառելու համար աքարների շեքելը: Քննարկվող իրերին համաժամանակյա և վերջնական ավարտուն տեսք ստացած բուխարիներ բացվել են նաև Հայկաձորում:

Հայկաձորի թիվ 3 քարանձավում թոնիրների կողքին կա նաև ուղղահայաց կանգնեցված չորս տափակ սալերով օջախ՝ քարերից մեկի տակի մասում ակի համար արված կիսաշրջանաձև փորվածքով: Քարանձավներում հաճախ թոնրի կողքին կան նաև քարի մեջ փորված շրջանաձև օջախներ՝ ակի համար արված նեղ և երկար փորվածքով: Ինչպես նշել ենք, հայտնաբերվել է նաև թոնրի ձև ունեցող, երկու ակով փոքր կրակարան: Նշված կրակարանների տարբերությունները ոչ միայն սոցիալական են, այլև արդյունք են գործառույթների առանձնացման:³ Թեև քարանձավային բնակավայրում կողքկողքի կենցաղավարել են տարբեր վառարան-կրակարաններ, սակայն քննարկվող իրերը, ինչպես տեսանք, գտնվել են միայն թոնիրների մեջ կամ վերջիններիս կողքին: Գուցե դրանց ծխական գործառույթը կապվում է միայն թոնիրների հետ:

Գտածոներն իրենց ձևով մոտ են կուրարաքայան մշակույթի տարբեր հուշարձաններից բազմաթիվ օրինակներով հայտնի, քարերով շարված կրակարանների վրա կամ դրանց կողքին հայտնաբերված և պայտաձև շարժական օջախները անունը ստացած կավե իրերին, որոնց հենակները կենդանակերպ (խոյազլուխ կամ ցլազլուխ) կամ մարդակերպ են: Ծխական օջախների նշված ձևերը տարածված են Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Միդիայի վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում:⁴

² Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Բենիամինի անտիկ դաստակերտի հեյլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը (մաս II), ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, Գյումրի, 2000, էջ 28:

³ Միջնադարյան մեծ ընտանիքի համար նույնիսկ եթե ամեն օր էր թոնիրը վառվում, և եթե հաց թխելու համար արդեն բավարար էր պատերի տաքությունը, սնունդ պատրաստելու համար կրակը մինչև ամանի տակը հասցնելու համար վառելիքի ծախսն անհամեմատ ավելի շատ էր: Առավել նպատակային էր թոնիրը թողնել հաց թխելու համար, իսկ կենցաղային այլևայլ նպատակների համար՝ օգտագործել օջախը:

⁴ Մ. Մ ա ր դ ա ր յ ա ն, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967: Է Խ ա ն-գաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Եր., 1967: Ա. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-IV вв. до н.э.), Ер., 1989; Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер., 1975; С. Есаян, Культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976; Մ. Գևեջյան, Հնագիտական հետազոտություններ Տաշիր-Չորագետում, Եր., 2001: Բ. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, ном. 100, 1961; Б. Куфтин, Археологические раскопки 1947г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948; Մ. Գևեջյան, Շենգավիթյան մշակույթի օջախները և դրանց համալիրները, ՊԲՀ, թիվ 1, 2004:

Վաղբրոնգիդարյան մշակույթում քարերով շարված օջախների կողքին կավից շարժական օջախների առկայությունը ենթադրում է դրանց ֆունկցիաների տարբերություն: Պայտածն կամ, որ ավելի ճիշտ է, կամարածն շարժական օջախներն օգտագործվել են միայն ծիսական նպատակներով: Ընդունված է այն տեսակետը, որ շարժական օջախները խորհրդանշել են արական սկիզբ և տղամարդու կողմից տնային օջախի արգասավորում:⁵ Ինչպես ցույց է տալիս վաղբրոնգիդարյան տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված նման օջախների բազմաթիվ բեկորների քննությունը, վերջիններս դրվել են հանգած կրակի կամ մոխրի վրա, որի վկայությունը գտածոների վրա կրակի աննշան հետքերն են: Ինչպես վերը նշել ենք, Հայկաձորի գտածոներից երկուսի վրա կրակի հետքերը միայն տակի մասում են, իսկ երրորդի վրա՝ միայն ծայրերին, որը ուղղահայաց դիրքով օգտագործելու հետևանք է: Իսկ կրակի մեջ լինելու դեպքում բնականաբար այրվելու կամ առնվազն մրոտվելու էին նաև գտածոների կողերն ու արտաքին երեսը և:

Կարելի է ենթադրել, որ քննության առարկա գտածոները շարժական օջախներ են, որ դրվել են թոնրի հանգած կրակի կամ մոխրի վրա, այնուհետև պահվել թոնրի մեջ՝ ակնին կիս, ուղղահայաց դիրքով: Ի տարբերություն վաղբրոնգիդարյան օրինակների, որոնք գտնվել են մի քանի քարերով շարված կրակարանների վրա, Հայկաձորի գտածոները հայտնաբերվել են թոնիրների մեջ:

Իրերի շարժական օջախ լինելը հաստատելու համար, կարծում ենք, կարևոր է իրերի ձևի համադրումը վաղբրոնգիդարյան մշակույթին բնորոշ, գիտական գրականության մեջ «պաշտամունքային պայտածն շարժական օջախ» անունով հայտնի իրերի ձևի (նկ. 1) և բովանդակության հետ: Հայկաձորյան գտածոների ձևը կարելի է համարել ինչպես կամար, այնպես էլ եղջյուր կամ լուսնի մահիկ: Չևի հիմքում կարող էր լինել թե՛ երկնքի ու ծիսածանի, թե՛ լուսնի մահիկի և թե՛ խոյի կամ ցուլի եղջյուրների ձևը: Լուսնի մահիկը համարվել է աստեղային նշան և միշտ կապվել է ցլի կամ խոյի եղջյուրների հետ:⁶ Խոյի կամ նրա եղջյուրի ոճավորված պատկերները, սկսած ժայռապատկերներից, տիրական են հայ մշակույթում և պահպանվել են նաև միջնադարում:⁷ Գտածոների առաջին և երկրորդ իրերի ձևի ժամանակային ամենամոտ զուգահեռը Գլինի նախաուրարտական շերտից հանված կավե մեծ տախտակի ռելիեֆ պատ-

⁵ К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.) Л., 1970. стр. 165.

⁶ Նույնը:

⁷ Մ.թ.ա. III հազարամյակի հուշարձաններում ոչ միայն հայտնաբերվել են հզոր խոյազուլաներով, մարմնով և վերջույթներով ձևավորված պաշտամունքային օջախ-կրակարանների պայտածն հենակներ, այլ նաև խոյազուլա շքասեղներ, զարդեր: Նույն ժամանակաշրջանի ծիսական խեցեղենի մեջ ևս բազմաթիվ են ռելիեֆ խոչոր խոյազուլաները: Կավից խոյի գլխի քանդակներ հայտնաբերվել են Շենգավիթում: Է. Խանգալյան, Եր., 1967, ադ. XV: Խարբերդի հովտի Նորշունթեփե բնակավայրում: Hauptmann Harald, 1970, taf. 69:3, Ankara, 1972, ադ. I: Խոյազուլա կանթերով է զարդարված Քեթիի քրեղան-օրացույցը: Ա. Петросян, Раскопки Кети и Воскеаска, Ер., 1989, (տախտ. 33/6): Հ. Խաչատրյան, Հին հայկական օրացույցի մասին, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 14-16: Վաղ բրոնզի դարաշրջանում լայն տարածում են գտել օջախի պայտածն խոյազուլա հենակները: Նման հենակներ հայտնաբերվել են Շենգավիթում, Վանաձորի Քոսի Շոթեր բնակավայրում, նաև Կառնուտում, Հաթիճում, Ամասիայում: Ք. Бадалян, ВОН, 1985, ном. 8, стр. 94-97: Օջախի պատվանդանի խոյազուլաներ գտնվել են նաև Մեծ Մեպասարում: Լ. Եզանյան, Մեծ Մեպասարի 2006թ. պեղումները, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IX, Գյումրի, 2006, էջ 69, տախ. II, նկ. 5: Խոյի պաշտամունքն իր արտահայտությունն է գտել ինչպես բրոնզի դարաշրջանի մշակույթի զարգացման հաջորդ փուլերում, այնպես էլ անտիկ ժամանակաշրջանում: Արվեստի լավագույն նմուշների շարքը կարելի է դասել Մեծամորի կաթսայի խոյազուլա կանթը: Է. Խանգալյան, Կ. Սկրտչյան, Է. Պարսամյան, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 128, նկ. 126: Խոյ համաստեղությունը խորհրդանշելու համար միջնադարում օգտագործում էին նրա պատկերն ու նշանը: Խոյը ըստ Շիրակացու համարվել է տասներկու կենդանակերպ համաստեղությունների գլուխը, որն արական է և արեգակի բարձրություն ունի: Խոյի համաստեղության մեջ մտնում են յոթ աստղեր: Շիրակացու մատենագրությունը տպագրության պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Եր., 1944, էջ 327, 330:

կերներում է:⁸ Տախտակի վերին հատվածում պատկերված են աղեղի բացվածքը դեպի վեր ուղղված երեք իրեր, որոնք նույն ձևն ունեն, ինչ Հայկաձորի գտածոները (նկ. 2):

Նկ. 1

Հ. Իսրայելյանը պատկերը դիտարկում է որպես մարդկային կամ, ավելի ճիշտ, մարդակերպ գլուխների երկու շարք և ենթադրում, որ ներկայացնում են երկնային լուսատուների մի համաստեղություն՝ տղամարդու և կանանց դեմքերով:⁹ Պատկերման ռեալիստիկ ձևում դրանք կարող են ընկալվել նաև մարդկային դեմք, երբ երկու հարթությունները դիտվեն միասին: Եվ եթե հայկաձորյան գտածոները ևս դիտենք նույն ձևով, նույն ընկալումը կունենանք: Իսկ առանձին դիտված, վերջիններս՝ որպես երկրաչափական մարմին, աղեղ են: Անկախ արտահայտչաձևերից՝ Դվինի տախտակի ռեալիստիկ պատկերներում և Հայկաձորի գտածոներում խոյի պաշտամունքն արտահայտված է խորհրդանշական իմաստ արտահայտող աղեղի ձևով: Կարծում ենք քննարկվող իրերը պատրաստելիս գլխավորը եղել է պահպանել ձևը՝ կամար, մահիկ կամ եղջյուր, որոնց մեջ էլ ամփոփված է իմաստը: Ձևը ենթադրում է ժառանգական կապ վաղբրոնզիդարյան շարժական օջախների հետ: Ավելացնենք նաև, որ Հայկաձորի պեղումներով հայտնաբերվել է նաև կանացիակերպ, վերադիր պատկերներով մի աղաման, որը ժամանակակից է թոնիրների մեջ հայտնաբերված իրերին: Աղամանի վրա պատկերված մարդկային ֆիգուրներից յուրաքանչյուրի գլխից վեր արված է ծայրերը քիչ ներս հակված, սեղմված կամարի կամ խոյանեղջյուրի ձև ունեցող վերադիր պատկեր, որ կրկնում է թիվ 2 գտածոյի ձևը (նկ. 3): Նույն հուշարձանում համաժամանակյա երկու գտածոների՝ մի դեպքում իրի ձևի, մյուս դեպքում աղամանի վրա վերադիր պատկերները ենթադրում են բովանդակային ընդհանրություն: Հնագույն հավատալիքների և պաշտամունքի արձագանքները պահպանվել են Երեբունյի V դարի տաճարի վրա, որի արևմտյան մուտքի բարավորի կենտրոնում արևի սկավառակն է՝ աջ և ձախ կողմում կանգնած, գլուխները դեպի արևը մեկական խոյով (նկ. 4): Միջնադարյան նշանագրերում պահպանված աղ բառի նշանագրի պատկերազրույթունը խոյա-

⁸ Հ. Ի սր ա յ ե լ յ ա ն, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Եր., 1973, էջ 38, նկ. 11:

⁹ Նույնը:

գլուխ է,¹⁰ և հիշեցնում է վաղբրոնզիդարյան ոճավորված խոյազուխ կեղծ ունկերը: Արդյոք այն պատահական նմանությունն է, թե՞ պաշտամունքային կապի դրսևորում: Հայկաձորի գտածոներից երկուսը, ինչպես վերը տեսանք, նաև զարդարված են շրջանաձև կամ օղակաձև փոսիկներով, որոնք կարելի է ընկալել և՛ որպես արև, և՛ լուսին, որոնք պատկերվում էին շրջանի կամ օղակի ձևով և կարող էին նաև խորհրդանշել երկինքն ընդհանրապես՝ ելնելով լեռնային երկրում երկինքը շրջանի ձևով երևալուց:

Միջնադարյան գտածոների ձևի նմանությունը վաղբրոնզիդարյան շարժական պայտածև օջախների հետ ենթադրում է նաև բովանդակային կապ, մանավանդ երկու դեպքում էլ իրերը գտնվել են կրակի հետ կապվող միջավայրում՝ առաջինները՝ կրակի մոտ կամ կրակի վրա, երկրորդները՝ թոնրի մեջ:

Նկ. 3

Նկ. 4

Հնդեվրոպական ժողովուրդների հավատալիքներում առանձին տեղ էր հատկացված կրակի պաշտամունքին և մաքրագործող կրակի ծիսակարգը անհիշելի ժամանակներից գոյություն է ունեցել տարբեր ժողովուրդների մոտ: Կրակի՝ որպես ֆիզիկական երևույթի, լույս, ջերմություն, կյանք ապահովելու, միաժամանակ նաև հրո ճարակ դարձնելու, մոխրացնելու հատկություններն են ընկած դիցաբանական ընկալումներում վերջինիս հատկացված դերում՝ այն կապելով և՛ կյանքի, և՛ մահվան հետ: Ըստ այդմ էլ՝ հնդեվրոպական թաղման ծեսում կրակը կապվում է վերածնության հետ՝ կյանք-մահ-վերածնունդ շրջափուլի մեջ:

Հայ ժողովրդական հավատալիքներում պահպանված են կրակի հետ կապված տարբեր ծեսեր, հավատալիքներ և սովորույթներ: Կրակը կարելի է մարել միայն մոխիրով ծածկելով, իսկ որոշ ժողովուրդների մոտ ոճրագործություն է համարվել կրակը փչելով կամ ջրով հանգցնելը:¹¹ Նույն այդ հավատալիքի արդյունք է մինչ օրս հայոց մեջ մոնր նատների սեղմունով հանգցնելու սովորույթը: Կրակի հետ պաշտամունքի աստիճանի է բարձրացվել նաև օջախը: Խուռիտական պաշտամունքում օջախները երբեմն նաև աստվածացվել են, և նրանց զոհ էին մատուցում:¹² Չուգանեռաբար սուրբ է համարվել նաև մոխիրը: Տաճարների կամ սրբազան օջախների մոխիրը չէր թափվում, այլ կուտակվում էր հատուկ դրա համար հատկացված տեղում: Քրիստոնեության մուտքով հավատալիքները հարմարեցվեցին նոր գաղափարախոսությանը: Տեսանրնդատաջի մոմերը վառում էին եկեղեցու ջահից և երբ քահանայի կողմից օրհնված խարույկն այրվում վերջանում էր, տակավին վառվող սուրբ մոխրից կայցնում էին իրենց մոմերը և վառած տանում էին տուն:¹³ Հայերի կողմից մոխրի պաշտամունքի վկայություն է Ագաթանգեղոսի տված բնորոշումը, - «...ի մոխրապաշտութեան նախնեաց մերոց»:¹⁴ Պաշտամունքը ներառել է նաև օջախը լայն իմաստով՝ ընտանիքը: Հայոց ծեսերի նշանա-

¹⁰ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայոց գրերը, Եր., 1984, հավելված «Ցուցակ հայկական հին նշանագրերի»:

¹¹ Մ. Արեղյան, հ. Է, Եր., 1975, էջ 58:

¹² Н. Ш а н ш а ш в и л и, Происхождение и функции очажных подставок Куроракской культуры. Археология, этнология и фольклористика Кавказа (материалы международной конференции, Эчмиадзин, 2003, стр. 59:

¹³ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

¹⁴ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմութիւն հայոց (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1983, 89:

կալի մասը կապված է ընտանեկան օջախի հետ, որտեղ առանձնակի դեր է հասկացված թոնիրին: Թոնիրը տան սրբավայրն էր, եկեղեցուն հավասար է դասվել և երբեմն այդպես էլ կոչվել է: Թոնիրը շինելուց հետո կանչում էին քահանային՝ այն օրհնելու:¹⁵ Հայոց հավատալիքների համաձայն՝ մախնիները բնակվում են թոնրի շրթին և կարող էին նաև երկյուղ ներշնչել:¹⁶ Սովորույթ կար առանձինն ու եղունգները թաղել թոնրի շուրթի մոտ կամ նետել ակը՝ աղոթելով այնտեղ բնակվող ոգիներին, այդ արարողությունների կատարման մասին նրանց վկա կանչելով:¹⁷ Այդ նույն ոգիներին արված զոհաբերությունն այսօր դիտել Հայկաձորի թիվ 3 քարանձավի թոնրի ակի մեջ 13-րդ դարի արծաթյա դրամի գյուտը:

Ըստ հայոց հավատալիքների՝ կային նաև «սուրբ օջախներ»: Այս տեսակը, ըստ Մ. Աբեղյանի, փոքրիկ բարձրություններով շրջափակված սովորական կրակատեղի է, որտեղ կաթսան եռոտանու վրա է դրվում, իսկ տակը վառվում է կրակը:¹⁸ Ստ. Լիսիցյանի վկայությամբ Ղարաբաղի գրեթե ամեն գյուղում կար կիսավեր «սև տուն»՝ դարադամ, որի միայն պատերն էին պահպանված լինում, կամ էլ բնակելի դարադամ, որտեղ գտնվում էր ոչ միայն տվյալ գյուղի, այլ նաև հարևան գյուղերի համար սրբազան օջախ:¹⁹ Օրհնված ու նվիրական օջախներ կային, որոնք սովորաբար իրենց տոհմային մահապետական օջախների կրակը տարին տասներկու ամիս, զիշեր-ցերեկ, սերնդից սերունդ՝ դարեր շարունակ վառ էին պահում:²⁰ Շատ օջախներ սուրբ էին ամբողջ գյուղի և գավառի համար, ինչպես, օրինակ, գյուղի հիմնադրի, այսինքն՝ մախսապապի օջախը:²¹ Այստեղից էլ «օջախը հանգչի» արտահայտությունը տոհմի ընդհատման դատապարտող ծանրագույն անեծք էր, քանզի ամեն տան օջախն ընտանիքի կյանքի կենտրոնն էր:²² Պատվավոր հյուրն օջախի մոտ էր նստում: Օջախով էին երդվում՝ «էն օջախը վկա», բարի և լավ ավանդույթները պահպանող այս կամ այն ընտանիքի բարոյական կերպը բնորոշվում էր «սա օջախ է», իսկ ամուսնացող աղջկա համար լավագույն բնորոշումը «օջախի աղջիկ» արտահայտությունն էր:²³ Հասարակության մեջ դիրքը, հարգանքն ու բարօրությունը ձեռք էին բերվում օջախում բնակվող բարի ոգու միջոցով: Ինչպես որ հայրական տնից բաժանված որդու տուն կրակ էր տարվում՝ հայրական զորությունից մաս տանելով, այնպես էլ գյուղի օջախի զորությունը կարելի էր տեղափոխել մեկ այլ գյուղ:²⁴ Օջախն ընտանիքի միաբանության խորհրդանիշն էր, այն կապված է տան կրակի և մախնիների պաշտամունքի հետ, և յուրաքանչյուր ընտանիքի համար իր օջախը սուրբ էր: Պատահական չէ, որ եկեղեցուն պսակադրությունն ավարտելուց հետո հարսն ու փեսան իրենց պարտքն էին համարում մի «սուրբ օջախի» հարգանքի տուրք մատուցել: Եթե գյուղում եկեղեցի չկար, զույգը դեմքով դեպի արևելք կանգնում էր օջախի կամ թոնրի մոտ վառվող մուների առաջ, ապա ծնկի էր գալիս, համբուրում օջախը և ամուսնական արարողությունը կատարված էր:²⁵ Օջախի պաշտամունքի վերաբերյալ նույն հավատալիքներն է բերում Ստ. Լիսիցյանը. «Թաքվերն ու թաքուհին չոքում և համբուրում էին տան օջախը, և ապա բուրբն էլ դիմում էին եկեղեցի: Այն դեպքերում, երբ որևէ պատճառով չէին գնում եկեղեցի, կամ գյուղում եկեղեցի չլիներու պատճառով, կամ երբ չհասությունը արգելք էր հանդիսանում, պսակը

¹⁵ Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:

¹⁶ Նույնը:

¹⁷ Նույնը:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

¹⁹ Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.12, Ստ. Լիսիցյան, *Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ)*, Եր., 1981, էջ 59:

²⁰ Գ. Հ ա լ ա ջ յ ա ն, *Ղերսիսի հայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն*, հ. 5, Եր., 1973, էջ 213:

²¹ Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 60:

²² Ստ. Լիսիցյան, *նշվ. աշխ.*, 1981, էջ 59:

²³ Նույնը:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 61:

կատարվում էր շրթին վառած մոմերով օջախի կամ թօրեմի (թոնիրի-Լ.Ե.) մոտ»:²⁶ Աղջիկը հայրական տնից հեռանալուց առաջ շատ դեպքերում փեսան էլ համբուրում էին օջախի կամ թոնրի շուրթը և նորապսակներն ուղևորվում էին փեսայի տուն:²⁷

Հայոց մեջ հարսանիքի ժամանակ մինչև հոր տունը թողնելը հարսի կողմից տան «օջախ-թոնիրը» երկրպագելու ծեսի մասին վկայում է նաև Ի. Պետրուշևսկին՝ ավելացնելով գյուղացիների վկայությունը, որ՝ «իրենց համար ոչ թե եկեղեցական պսակի մեջ է կայանում հարսանեկան ծեսի էությունը, այլ հենց թոնիրը երկրպագելու»:²⁸ Չորս քարերով մի «սուրբ օջախ» պեղվել է Արցախում՝ Քարաբլուրի միջնադարյան մատուռի մեջ:²⁹ Ըստ ազգագրական նյութերի՝ սուրբ է համարվել նաև բուխարին:³⁰ Ախուրյանի տարածաշրջանի Կասպ գյուղում սրբատեղի է կիսավեր տան մի հատված՝ հյուսիսային պատի մեջ դրված բուխարիով:³¹ Վերջինս ցույց է տալիս, որ «սուրբ օջախը», ինչպես արդեն նկարագրել ենք, կարող էր լինել և՛ «փոքրիկ բարձրություններով շրջափակված սովորական կրակատեղին», և՛ թոնիրը, և՛ բուխարին: Իսկ օջախը կարող էր «սուրբ» դառնալ միայն հասարակության կողմից ընդունված բարոյական որոշակի չափանիշների նկատմամբ տվյալ ընտանիքի կամ տոհմի ունեցած վերաբերմունքի, այդ արժեքների պահպանման և վերջիններիս գնահատման արդյունքում:

Հայ ժողովուրդը, ապրելով իր բնօրրանում, նաև կերտել է հոգևորը, այնուհետև ժառանգորդմամբ փոխանցել սերունդներին: Հազարամյակների ընթացքում հավատալիքներն ու ծեսերը բնականաբար փոփոխություններ են կրել: Նոր շերտեր են ավելացել, նաև կորսվել, սակայն խորքում անթեղված է հավատալիքի բուն էությունը: Ծատ ծեսեր այսօր կարող են ընկալվել միայն որպես հեռավոր անցյալի վերապրուկներ: Սակայն վերապրուկային բնորոշվող յուրաքանչյուր ծեսի խորքում անթեղված է գաղափարը, որին միտված է եղել ծեսի նպատակն ու իմաստը: Հեթանոսականից քրիստոնեական կրոնին անցնելիս հավատալիքները, թեկուզ և վերահիմաստավորված, հաճախ պահպանվել են: Ծեսն այս դեպքում որպես ինչ-որ գաղափարի կրող, գուցեև արդեն կորցրել էր խորհրդանշական իմաստը և պահպանվել էր զուտ որպես սովորույթ: Ասածի վկայությունն են Հայկաձորի թոնիրների մեջ հայտնաբերված վաղբրոնզիդարյան կամարածև շարժական օջախների հետնագույն տարբերակները:

Վաղբրոնզիդարյան շարժական օջախները հավանաբար մտահղացվել են որպես կամար, որ կարող էր խորհրդանշել երկնականարը, իսկ կրակը՝ արևը: Ծարժական օջախների միջնադարյան տարբերակներն օգտագործվել են հանգած կրակի կամ մոխիրի վրա դնելու համար: Հայոց միջնադարյան կենցաղում թեև կար և բուխարին, և պահպանվում էր մի քանի քարով շարված օջախը, սակայն թոնիրին է փոխանցվել հավատալիքը գուցե նաև այն պատճառով, որ հացը թխվում էր թոնրի մեջ: Հայոց հարսանեկան ծեսի մեջ նորապսակների ուսերին լավաջ գցելու արարողությունը, կարծում ենք, ոչ միայն ամբողջ կյանքում հաց ունենալու, այլ նաև ընտա-

²⁶ Ստ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, *Չանգեզուրի հայերը*, Եր., 1969, էջ 194:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 196:

²⁸ Հ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, *Քարաբլուրի նորագյուտ սրբարանը և «Սուրբ օջախների» պաշտամունքը Արցախում, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*, Եր., 2001, էջ 349-350:

* Ի. Պետրուշևսկու վկայությունը Հ. Պետրոսյանը համարում է «կանխակալ-նպատակային...» և արդյունք «ժամանակի հակաքրիստոնեական-աթեիստական հրամայականի»: Հ. Պետրոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 349-350: Մ. Արեղյանը ևս պսակադրության ժամանակ կատարվող արարողությունների շրջանում օջախի պաշտամունքի հետ կապված նույն հավատալիքներն է բերում: Մ. Արեղյանի աշխատությունը հրատարակված է գիտնականի Երկերի Է հատորում, «Հայ ժողովրդական հավատք» ենթավերնագիրն է կրում և թարգմանված է դեռևս 1899թ. Լայպցիգում հրատարակված «Der armenische Volksglaube» վերնագրով գերմաներեն բնագրից (Մ. Արեղյան, *Երկեր*, հ. Է, Եր., 1975, էջ 5):

²⁹ Հ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.* էջ 347:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 59:

³¹ Մոմավառությունը կատարվում է բուխարու կրակարանի վրա: Հաված մոմերից կաշուն դարձած բուխարու վերին հատվածում մի քանի մանրադրամներ են: Ուխտավորները մտքներում պահած նպատակը իրականանալի են համարում, երբ մանրադրամը կաշուն է քարին:

նեկան օջախի հարատևման հետ է կապվում: Իսկ օջախի պաշտամունքի հիմքում, ինչպես կրակի պաշտամունքն է:

Այսուրյանի ափին արդեն մի քանի հարյուրամյակ երկինք են հառնած Սբ Սինաս, Սբ Գևորգ եկեղեցիները և Հռոմնոսի հոյակերտ վանքային համալիրը: Իսկ դիմացի ափին՝ քարանձավային բնակավայրում, քրիստոնեական աղոթքը շուրթին՝ հայ մարդը երկրպագում և պահպանում էր նաև հազարամյակների խորքից եկող հավատալիքը:

Հայկաձորի քարանձավային բնակավայրի միջնադարյան շերտում՝ թոնիքների մեջ, հայտնաբերված երեք իրերը, հազարամյակների խորքից եկող պաշտամունքի արձագանքն են, որ ծայտումով պահպանվել են նաև միջնադարում: Ծայտում, որի տակ սքողված են կրակի և խոյի պաշտամունքի հետ կապված հավատալիքները:

Հազարամյակների երթում իրի խիստ ոճավորումը միայն բնականոն զարգացման արդյունք չէ: Կրոնի փոփոխությունը բնականաբար բերում է նաև ծեսերի և արարողակարգերի փոփոխություն: Երբ առասպելաբանական որևէ պատումն անցնում է մի կրոնից մյուսին, սկսվում է նրա տրոհումն ու մասնակի քայքայումը: Սակայն կա մի սահմանային վիճակ, երբ տրոհվելով և դիմագիծը կորցնելով, իսկ առասպելաբանության առանձին հատվածներ, նոր գաղափարախոսություն ներառվելով և փոխակերպվելով, մասնակիորեն դառնում են առավել հստակ: Այսպես եղավ նաև քրիստոնեությունն ընդունելիս: Նոր կրոնը ներառեց հայոց հնագույն հավատալիքներն ու հին կրոնի հերոսներին փոխարինեց նորերով: Ժխտվեց հին հավատքը, հեթանոսական աստվածները հռչակվեցին չաստվածներ, սակայն չկարողանալով հիմնովին արմատախիլ անել այն հավատալիքներն ու ծեսերը, որ ժողովուրդը պահպանում էր, եկեղեցին այլակերպեց նաև հավատալիքների բովանդակությունը: Այս դեպքում քրիստոնեական բնույթ տրվեց խոյի զոհաբերությանը՝ այն պահպանելով որպես մատաղ:

Այսպիսով, հայկաձորյան գտածոների նախօրինակները վաղբրոնզի դարյան մշակույթում են: Ասվածը հաստատվում է ոչ միայն ձևաձևական ընդհանրություններով, այլ նաև կիրառությամբ: Կուրարաքայան մշակույթում ստեղծված պայտածև շարժական օջախներն իրենց ձևն ու ծիսական գործառույթը պահպանել են նաև միջնադարյան Հայկաձորում: Կրակարան-վառարանի ձևափոխության ժամանակ պայտածև իրերի գործառույթը տեղափոխվել է թոնի մոխրի վրա: Հնագիտական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ կամարածև շարժական օջախները Հայկաձորում պահպանվել են մինչև 16-րդ դար, այնուհետև վերջնականապես դուրս են մղվել՝ որպես հավատալիքի և պաշտամունքի ժառանգորդման ու պահպանման վկայություն՝ թոնրին փոխանցելով տան սրբավայրի դերը:

ПОДКОВООБРАЗНЫЕ ГЛИНЯНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ ПРИГОРОДА АНИ

___ Резюме ___

___ Л. Еганян ___

При раскопках пригорода Ани пещерного поселения Айкадзор в тонаирах, датируемых 13 и 16 вв., найдены три глиняных предмета, которые по форме напоминают раннебронзовые передвижные очаги. Предметы имеют форму арки, но разные по исполнению. Два из них украшены солярными знаками в виде маленьких кружочек. На всех трех предметах следы частичного ожога.

На основе археологического материала, письменных свидетельств и анализа этнографических материалов выявляется ритуальная роль этих предметов: очажные подставки, восходящие к раннебронзовым передвижным ритуальным очагам, служили для почитания огня и домашнего очага вплоть до 16-ого века. С 16-ого века ритуал почитания домашнего очага и огня перешло тониру.